

Millî Mücadele Yılları Cephe Gerisinde Ulusal Bilinç ve Karşıtlığı: Batı Cephesinde Muhtarlar ve İmamlar

National Consciousness and Opposition Behind the Front in the Years of National Struggle: Mukhtars and Imams on the Western Front

Özlem ÇANKAYA*

Öz

Millî Mücadele yılları, siyasî, askerî ve sosyal yönüyle defalarca ele alınsa da bu çalışmalarda insan teması arka planda kalmıştır. Halbuki, bir savaş içerisinde olmak ve bu savaşın kurtuluş savaşı mahiyetinde olması insan hikâyesini anlamlı kılar. Dolayısıyla topyekûn savaşın yegâne unsuru her bir bireyin kendisidir. Mütareke dönemi ve Millî Mücadele yılları boyunca insanlar, kurtuluşu istemekte ancak kurtuluş yolunu hangi bayrağın peşinden giderek bulacağını bilmemekteydi. İşte Millî Mücadele yılları anlatılarını besleyen bu tereddüt ve çelişkiler, trajik olduğu kadar çok katmanlıdır. Bu katmanlı yapı “Savaş ve Toplum” perspektide ele alındığında karşımıza yeni kavramları getirmiştir. Modern bir kavram olan topyekûn seferberliğin etki ve derinliği daha önce hiç görülmediği kadar gündelik hayatla yoğruluyordu. Sıradan insanın savaş teamülü, kahraman yarattığı kadar ikna, rıza, inanç ve direnç gibi olumsuz çağrışımları da kapsamaktadır. Artık sıradan insan, meçhul olmaktan çıkarak kahramanlık sıfatlarını da marifet saymadan bazen fedakârlık, bazen korku gibi birbirleriyle çelişir rollerin aktörü haline gelmişti. Özellikle Cihan Harbinin bu düzlemde yarattığı kimlik kargaşası ve *ev cephesinin* gündelik hayatın fiziksel mekanlarla sınırlanamayacak kadar katmanlı olması, Zafer Toprak’ın ifadesiyle “içtimai vicdanları” şekillendirip sıradan kişi üzerinde seferberlik tasavvuru yaratmıştı. Bu temsilden yola çıkarak halkın seferberlik karşısında tavrını oluşturup yönünü belirleyen unsurlardan olan muhtar ve imam gibi devlet görevlilerinin yarattığı yerel düzeydeki ulusal bilinç ve karşıtlığı bu makalenin konusudur. Dolayısıyla, seferberliği bu sefer devlet gözüyle değil “aşağıdan tarih” bakış açısıyla devlet-toplum ilişkisinin önemli maddi dinamiklerinden olan muhtar ve imam gibi yerel unsurlar üzerinden *ev cephesinde* seferberliğe olan bireysel ve kolektif etkileri bağlamında başta daha önce yapılmış sözlü tarih anlatıları olmak üzere dilekçe, mahkeme zabıtları ve doğrudan dönem insanıyla diyaloga girmemizi sağlayacak edebi metinler yoluyla iletişim kurmak dönemi algıladığımız perspektifi güçlendirir. Böylece mikro hikâyelerle ele alınan sıradan insanın makro düzeyde panoraması çizilecektir.

Anahtar sözcükler: Millî Mücadele, cephe gerisi, ulusal bilinç, muhtarlar, imamlar.

Abstract

The National Struggle Years, while extensively studied in their political, military, and social aspects, have often neglected the human element. However, being in a war and the fact that this war is a war of liberation makes the human

* Doktora Öğrencisi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı. E-posta: ozlem.cankaya10@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3062-0318

story meaningful. Therefore, the most important element of total war is the individual. During the Armistice period and the years of the National Struggle, although people wanted liberation, they did not know how to achieve it. These hesitations and contradictions that feed the narratives of the years of the The National Struggle are as multi-layered as they are tragic. When this layered structure is analyzed from the perspective of "War and Society", some new concepts are introduced. Accordingly, the modern concept of total mobilization was now also affecting daily life. The ordinary people's war practice includes negative connotations such as persuasion, consent, belief and resistance as much as it creates heroes. The common man had ceased to be an unknown and had become the actor of contradictory roles such as sacrifice and fear, sometimes without the attributes of heroism. In particular, the identity confusion created by the First World War and the lack of spatial boundaries of the home front had shaped "social consciences", in the words of Zafer Toprak, and created an imagination of mobilization in ordinary people. Based on this representation, the local level national consciousness and opposition created by state officials such as mukhtars and imams, who were among the elements that formed the attitude of the people towards mobilization and determined its direction, are discussed in this article. Therefore, this time the mobilization will be evaluated from the perspective of "history from below" rather than from the eyes of the state. In the context of individual and collective effects on the mobilization on the home front through local elements such as mukhtars and imams, which are important material dynamics of the state-society relationship, communicating through oral history narratives, petitions, court records and literary texts that will allow us to enter into dialogue directly with the people of the period strengthens the perspective from which we perceive the period. In this way, the story of the ordinary people, which is dealt with in micro stories, will be told on a macro level.

Keywords: The National Struggle, home front, national consciousness, *mukhtars*, *imams*.

Giriş

Millî Mücadele yıllarında (1919-1923) topyekûn savaşın gündelik hayatla ilişkilendirilmesi kadar, gündelik hayat da savaşla ilişkilendirilmelidir. Katman katman tepeden başlayarak merkezden idareye yayılan topyekûn savaşa ikna, rıza ve çağrı doğrudan köy ve kasaba yaşamının kendisiyle bağıntılıdır. Anı, dilekçe, sözlü tarih ve edebiyat anlatılarında sıklıkla muhtar ve imam gibi görevlilerin, halkın seferberliğe iştirak edip etmemesini belirleyen ve onu şekillendiren yerel unsurlar olduklarını görmekteyiz. Aslında bu kimselerin, sosyal statü çerçevesinde çevresindekilerin toplum içinde onlara uygun gördükleri mevki temsil etmesi beklenirken mesleklerindeki işlevsellik onları Millî Mücadele için stratejik bir konuma sokmuştur. Bu stratejik konum, onlara belki de tüm köy veya kasabayı tek başlarına ikna edebilecek gücü vermekteydi. Günlük hayatı düzenleme hatta günlük hayatı yönetme yetisi bu statünün dinamik yanı ve dolayısıyla bu görevlilere biçilen mevkiinin aktif uygulama biçimidir. Yani yerel halk, bu dinamik sosyal statünün etkisiyle, yerel idarecilerin yönlendirmelerine kolektif olarak ikna olabileceği gibi teker teker de onlara güvenerek mücadeleye daha ılımlı yaklaşabilir ya da en azından olan biteni kolayca idrak edebilirdi. Bununla birlikte küçük yerlerde ve geleneksel toplumlarda kolektif bilincin yerini kolay kolay başka bir şey alamadığından *köy meydanıyla* temsil bulan muhtar, imam ve ihtiyarlar heyeti gibi unsurlar, bu kolektif temsilin bir nevi yönlendiricisi konumundadır. Büyük Millet Meclisi tarafından oluşturulan İrşad Heyeti temsilcileri kadar, Yunan işgalciler de bu aktif dinamğin farkındaydı. Dolayısıyla bu yerel yöneticiler, hükümet ya da Yunan işgalciler tarafından yerel halkla aralarındaki köprü vazifesi görmüştür. Ancak topyekûn savaşın doğası gereği devlet, yerel birimler aracılığıyla otoriterliğini sarsmadan özellikle taşrada kendini var etmek için bu yerel unsurların etki gücünden faydalanırken bu kimseler, "devlet/hükümet" tasavvurunu kendileriyle somutlaştırarak seferberlik açısından tehlikeli hale de gelebiliyordu.

Millî Mücadele yıllarına dair yeni hareket alanı bulan bu makale, her ne kadar mikro bir çalışma olsa da *ev cephesindeki* merkezi hareket unsurlarına dikkat çekmeyi amaçlar. Bu dönemde doğrudan halk, muhtar ve imam arasındaki kişisel ilişkilere dair ulaşabileceğimiz en iyi diyalog örnekleriyle İstiklal Mahkemeleri, anı, günlük ve edebi malzemelerin yanı sıra Afyonkarahisar Tarım ve Orman Bakanlığı 5. Bölge Başkomutan Tarihi Millî Park Müdürlüğü, Afyonkarahisar Zafer Müzesi Arşivinde (BTMP) bulunan, Kara Kuvvetleri Yurtiçi Batı Bölge Komutanlığı tarafından 25 Ocak 1982 günü Mahmut Boğuşlu imzalı ve 3305-82/81 sayılı "1919-1922 Yılları Arasında Köy ve Kasabalarda Yaşayan ve Yaşatılan Anılar" konu başlıklı ilgi yazısına göre hazırlanan Afyonkarahisar, Eskişehir, Kütahya ve Uşak olmak üzere dört il valiliğine gönderilen ve tanıklarla yapılan söyleşi içerisinde karşılaşmaktayız. İlgili yazıyla bu emri alan İl Millî Eğitim Müdürlükleri, bu talimatı kasaba ve köylere kadar yayarak tespit edilen anıları dosya ve bant

halinde toplayıp göndermiştir. Çoğunlukla okul müdürü başkanlığında imam, muhtar, öğretmen, kütüphane memuru, dernek başkanları ve kimi zamanda öğrenciler huzurunda mülakat gerçekleşmiştir. Buna göre ilgili yazıyla gönderilen daha önceden Yurtiçi Batı Bölge Komutanlığı tarafından hazırlanmış 22 soruluk mülakat soruları, yaşayan canlı tanıklara sorulmuş, cevaplar ise kimi zaman daktilo yazısı ile, kimi zaman doğrudan el yazıyla, kimi zaman ise bant halinde 19 Mayıs 1982 gününe dek tamamlanmış halde gönderilmiştir. Buna göre Kurtuluş Savaşı tanıklarının ifadelerinin olduğu bilgileri içeren 123 adet dosya, diğer zikredilen kaynaklarla beraber bu makale kapsamında ayrıca incelenmiş olup, muhtar ve imam gibi sıradan yerel yöneticilerin Millî Mücadele yıllarında *ev cephesi* üzerindeki merkezi konumu tartışılacaktır.

Ev Cephesinde Muhtar: “Muhtar ne demek?... Halife Postundan sayılır.”

Öncelikle “mahalle veya köyün işlerini yönetmek için atanmış/seçilmiş idareci” (Akyıldız, 2006, s. 51) anlamına gelen ve ilk defa 1829’da İstanbul’da uygulamaya konulan muhtariyet makamı, mahalle ve köyde güvenliği sağlama, vergi tevzi ve toplanmasına yardımcı olma, seyahat belgelerini kontrol etme, yerleşmelerde yer gösterme, ölüm ve göç kayıtlarını tutma, celbe yükümlülükleri takip etme ve kolluk kuvvetleriyle iş birliği yapma gibi pek çok görevden sorumludur (Akyıldız, 2006, s. 52). Daha önceki yıllarda bu görevi, maaşı vakıf gelirinden tahsis edilen imamlar yapardı. Ancak hem denetim hem de yönetim fonksiyonu Tanzimat Dönemine dek sürecek olan imamların, mahalleye gelip gidenlerin mürur tezkirelerini kontrolde ihmal ve yolsuzlukları görüldüğünden her mahalle ve köye ayrıca muhtar tayin edilmişti (Ortaylı, 2018, s. 44, 45).

1982 yılında yapılan Başkomutan Tarihi Millî Park Müdürlüğü Arşivi (BTMP), Kurtuluş Savaşı Sözlü Tarih Çalışmasına göre, tanıkların hem Yunan işgali karşısında kendilerini konumlandığı konum hem de devletle özdeşleştirmede muhtar, yerel düzeyde önemli figürlerdendir. Örneğin, hazırlanmış sorular içerisinde muhtara dair herhangi bir soru yer almamasına rağmen canlı tanıklara kendileri olsa neler sorabileceği sorusu yönlendirildiğinde kimi tanıklar, “*Muhtar ve imamların İstiklal Savaşında savunmamızla ilgili ne gibi rolleri olmuştur*” sorusunun sorulara eklenmesi ister (BTMP, 15. Klasör, Kütahya, Altıntaş ilçesi, Keçililer köyü, isimsiz anlatı, s. 10; BTMP, 8. Klasör, Afyonkarahisar, Emirdağ ilçesi, Davulga köyü, Mustafa Yıldız ve Osman Yalak’ın anlatısı, s. 6). Demek ki Millî Mücadele yıllarında devlet ve halk arasında olduğu kadar, düşman ve halk arasında da köprü görevi gören muhtar, halk için gözden kaçırıldığı düşünülen yerel bir ayrıntıdır.

Edebiyat cenahında da sıkça kullanılan muhtar figüründe genelde güç temsili vardır. Örneğin, Kemal Tahir, *Köyün Kamburu* romanında muhtar olarak seçilecek kişinin varlıklı olması gerektiğine dikkat çeker: “*Köy yerinde fukaradan muhtar görülmüş müdür? Fukara kısmı oda mı açabilir, gelen giden memura zaptiyeye sofraya mı dökebilir, eşkiyaya, garibe yatak mı serebilir*” (Tahir, 1999, s. 157). Çiftlik köyünden isimsiz bir anlatı da bu romana paralel olarak güç faktörünü doğrular; Çoban Özü köyünden Muhtar Ahmed, köyün hem muhtarı hem imamıdır. Köy, iki cephe arasında olduğundan Ahmed, Yunana yardım yapmak zorunda kalmış ve üstelik Torzlar köyündeki Yunan subayına bizzat tanışır. Daha da ilginç tüm bu olan bitenden Akıncı Alayı komutanı Binbaşı İhsan Bey’in de haberi vardır ve olanlara tepkisiz kalmayı tercih etmiştir. (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Banaz ilçesi, Çiftlik köyü, isimsiz anlatı, s. 15).

Diğer yandan muhtarın güçlü olduğu kadar adil olması da beklenir: “*Muhtar, kitaba göre adalet isterim. Muhtar ne demek... Halife postundan sayılır*” (Tahir, 1999, s. 110). Tahir’in *Köyün Kamburu* romanında geçen bu temsili sözlerini, hakikatte de görmekteyiz. Aldığı sorumluluklarla kaza ve köyü denetleyen muhtarın, devlet ve ahali arasında iletişimi sağladığı (Çadırcı, 1970, s. 409) ve beyannameleri köylere ulaştırmakla vazifelendirildiğini bilmekteyiz. Bu bakımdan muhtar, bir yanı sıra sivil ve askeri olarak “*devletin gözü kulağı*” iken diğer yanı sıra devlete karşı köyü temsil eder ve *zincirleme olarak tüm köyün kefilidir* (Ortaylı, 2018, s. 47). Dolayısıyla muhtar, sadakatinden, korkusundan ya da kişisel hırslardan beslenerek mevzilendiği konumu kendisi belirler, böylece *diğer tarafı* karşısına alır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun *Yaban* romanındaki muhtar örneği bu bakımdan dikkate değerdir:

... İşte' diye, mırıldandı ve elinin tersiyle bana jandarmaları, muhtarını gösterdi. Muhtar, iki jandarmanın ortasında, artık köylülükten çıkmış, bir hükümet memuru gibi duruyor. Kendisine verilen damgalı ve matbu kağıtları dikkatle gözden geçiriyor. Hepsini, birer birer inceliyor... Onun bu tarafını görmemişim. Muhtar, bütün resmi otoritesini takındı... (Karaosmanoğlu, 2014, s. 53)

Bu muhtar örneğindeki gibi halk ve devleti karşı karşıya koyduğumuzda muhtar, bu ikisi arasında arabulucu görevi görür. Artık köylülükten çıkarak devlet adamı görünümündedir. Muhtar, halkı birebir tanıdığı ve onlara *bir karış mesafede* olduğu kadar aynı zamanda devletin de adamıdır ve idealde bu terazinin dengesini bulmak zorundadır. Ayrıca kişiler arasında çıkan anlaşmazlıkların resmi yargı organlarına yansıtılmadan muhtar tarafından köy içinde çözümlendiğini görmekteyiz. Hatta köyde karı-koca anlaşmazlıklarında bile ilk koştukları yerdir: "*Topal Ayşe, suçsuz günahsız, sopa yemekten usanmış, Muhtar Kadir ağasına gidip dert yanmayı çoktan tasarlamıştı. Hemen kâhya odasına koştu. Yaşlılar kuruluna bir güzel ağladı*" (Er, 1986, s. 70). Bu roman örneğindeki gibi köy muhtarı yerine ihtiyarlar heyeti de köy içinde söz sahibi olabilir. Mazhar Müfit Kansu, muhtarla beraber üç kişiden oluşan köy heyetinin en önemli görevinin halkın durumunu devlete haberdar etmek olduğundan bahseder (Kansu, 2019, s. 121). Yunan askerleri, işgal ettiği yerlerde muhtara iş bırakmadan işlerini o çevrelerde koordine ettiği kendisinden sekiz-on kişiyle yürütürken (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Banaz ilçesi, Ayvacık köyü, Mustafa Doğan ve Ali Uğur'un ortak anlatıları, s. 16) çoğu zaman ayrı bir teşkilat kurmadan muhtemelen makul, mazlum ve yönetilebilir gördüğü muhtarlarla iş birliği yapmayı tercih etmiş ve onları tüm köyden sorumlu tutmuştur. Örneğin, Eskişehir, Kızılınler köyünden Mustafa Aydın'ın anlatısına göre, Yunan ayrı bir teşkilat kurmamış, köy muhtarı ve komutanları onlarla iş birliği yaparak kendi tabiriyle "*daha kötü şeyleri önlemiştir*" (BTMP, 16. Klasör, Eskişehir ve ilçeleri, Çifteler ilçesi, Kızılınler köyü, Mustafa Aydın'ın anlatısı, s. 2). Benzer şekilde, M. Aşağı Söğütünü köyünden Osman Özer'de Yunan'ın herhangi bir teşkilat kurmadan gerekenleri uzaktan muhtarın zoruyla yapmaya çalıştıklarını anlatır (BTMP, 16. Klasör, Eskişehir ve ilçeleri, Çifteler ilçesi, M. Aşağı Söğütünü köyü, Osman Özer'in anlatısı, s. 7). Uşak, Ulubey ilçesinde de mahalle muhtarlarının tespit ettiği sraya göre tüm mahalleli 40-50 kağıyla toplanan un, yumurta, saman ve arpaları taşımak zorunda kalmıştı (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Ulubey, Merkez, isimsiz anlatı, s. 2). İbrahim Güvenir'in anlatısına göre, Yunana Bolvadin'de konaklar köylerine sık sık gelip muhtarını bulduklarını ve onu vasıtasıyla yumurta, tavuk gibi yiyecekler toplayıp döndüklerini anlatır (BTMP, 4. Klasör, Afyonkarahisar, Bolvadin ilçesi, Dişli Kasabası, İbrahim Güvenir'in anlatısı, s. 17).

Yunan askerleri, karargâh kursun kurmasını muhtar vasıtasıyla köy ve kasabaları rahatlıkla koordine edebilir ve istediği kişileri su taşıma, mevzi kazdırma, yaralı ve cephan taşıma gibi angarya işlerde rahatça çalıştırabilirdi. Muhtar ise, Yunan askerlerince aldığı emirleri kapı kapı dolaşarak yerine getirebileceği gibi köy meydanında da bu işleri yürütüp köylüden hayvan ve yiyecek temin etmekteydi. Buna göre köy meydanı, gündelik hayat akışının nabzını tutan, köy bilincini çevreleyen, genişleten ya da çitleyen yerlerdendi. Burada, birbirini tanıyan ve birbirinin kefilisi olan insanlar yaşamaktaydı. Özer Ergenç'in tabiriyle bu bağlılık ve tanışıklık nispeten küçük bir çevrede de olsa devletin kurallarını kapsar (Ergenç, 1984, s. 78). Artık savaş içerisindeki kuralları yaratması gereken *devlet* ise korku yoluyla şimdilik Yunan idareciler olmuştur.

Afyonkarahisar, Yeniköy'den Halil Sepetçi'ye göre, Yunan tüm hayvanları köy meydanında toplayarak seçerdi (BTMP, 8. Klasör, Afyonkarahisar, Emirdağ ilçesi, Yeniköy, Halil Sepetçi'nin anlatısı, s. 8). Bir başka örnekte de Uşak, Bozlar köyünde, muhtar ve yanına aldığı halktan adamlar, köy meydanında en iyi hayvanları toplayarak Yunan'ın karargâh kurduğu yerlere götürerek teslim etmekteydi (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Eşme ilçesi, Bozlar köyü, Ayşe Demirci, Mehmet Diker'in ortak anlatıları, s. 10). Dolayısıyla, muhtar vasıtasıyla mutfak işlerinden sorumlu tutulan köy halkı, Yunan karargâhı nerede olursa olsun onu beslemek zorundaydı. Eskişehir Bozan Kasabası'ndan Mehmet Yalvaç'a göre, Yunan komutanı Alpu'daki karargâhından muhtara haber göndererek 300 koyun istemiş, kasaba halkı da muhtar vasıtasıyla bunu tamamlayıp göndermiştir (BTMP, 16. Klasör, Eskişehir ve ilçeleri, Çifteler ilçesi, Bozan Kasabası, Mehmet Yalvaç'ın anlatısı, s. 4). Böylece işgal karşısında halk, sadece Yunanı

beslemekle kalmıyor, muhtar vasıtasıyla ona tabii de olmak durumunda bırakılmıştı. Yıldırım Kemal köyünden Halil Güleç, Yunan karakollarının muhtarları aracı olarak kullandıkları ve vesikayı bile artık onun vasıtasıyla aldıklarından bahseder (BTMP, 9. Klasör, Afyonkarahisar, Sincanlı (Sinanpaşa) ilçesi, Yıldırım Kemal köyü, Halil Güleç'in anlatısı, s. 6). Hatta bizzat muhtara bile Yunanlar tarafından vesika verildiği zaman olmuştur (BTMP, 4. Klasör, Afyonkarahisar, Bolvadin ilçesi, Taşlıdere köyü, isimsiz anlatı, s. 6). Böylece Yunan askerleri, çoğunlukla kendi işlerini kendi koordine etmektense bu örneklerdeki gibi köylüyü tanıyan, onlara kefil olan ve *konfor alanları* içerisindeki muhtara görev vermekten hiç çekinmiyorlardı. Gerçekte devlet temsilcisi ve *devletin gözü kulağı* olması gereken muhtarlar ise, iki ateş arasında kaldığından artık bu işi yapmaktan itinayla kaçınıyorlardı. Örneğin, Afyonkarahisar, Eğice köyünden Hasan Kılıç'ın anlatısına göre, Yunan askerleri muhtara eziyet ettiklerinden artık muhtarlığı kimse istemiyordu. İşgalden beri köy idaresine sırayla birer hafta köylüler bakıyordu (BTMP, 9. Klasör, Afyonkarahisar, Sincanlı (Sinanpaşa) ilçesi, Eğice köyü, Hasan Kılıç'ın anlatısı, s. 5). Zaten asayiş ve güvenlikten sorumlu olan muhtarın sadece kendisini değil, zaman zaman ailesini de çeteciler ya da işgalcilerden koruyamadığı durumlar yaşanmıştı (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH. ŞFR. 622/77; DH. EUM. AYŞ 6/40; DH.EUM.AYŞ. 23/18; DH. ŞFR 615/95; DH. EUM.AYŞ. 54/56; DH. EUM. AYŞ. 1/10). Örneğin, Hoca İbrahim Efendi, kızını Yunan işgalcilerden koruyamadığından Hariciye Nezaretince Yunan makamlarına teşebbüste bulunmasını ister (BOA, DH. EUM. AYŞ. 54/56). Yaşanan bu olaylar karşısında daha fazla dayanamayan muhtarlar, köyünü bırakarak kaçamaya başlar (BOA, DH. EUM. AYŞ. 55/90).

Diğer yandan halka göre, devlet otoritesinin cisimleşmiş hali olan muhtar, devletle eş değer görülmüştü. Bunların mevzilendikleri alan ise köylünün neredeyse tamamını etkilemekteydi. Rahmi Apak, bu durumlar için “muhitin psikolojisi” terimini kullanır (Apak, 1990, s. 20). Örneğin, *Yaban* romanında muhtarın gaddarca söylemi ele alınır: “*Ona göre, Kemal Paşa'nın açtığı yol, çıkmaz bir yolmuş çünkü padişah kendisiyle beraber değilmiş. Padişah, düşmanla çoktan barış yapmış. Çünkü... düşman yalnız İzmir'de çoğunup otururken, Kemal Paşa'nın ettiklerine kızıp; daha ileriye varmış. Bursa'ya kadar gelmiş. Nihayet geçen gün, İnönü'ye dayanmış*” (Karaosmanoğlu, 2014, s. 37-38). Yani muhtar için, içinde bulunulan durumun suçlusu Mustafa Kemal'dir. Bu gibi sözler halkı etkilemeye oldukça müsait kışkırtıcı ve akılda kalıcı sözlerdir. Bu temsilden yola çıkarak benzer durumla gerçek hayatta da karşılaşmaktayız. Örneğin, Uşak, Aygan Kasabasında halk, Mustafa Kemal ismini ve halkı kurtaranın o olduğunu muhtardan duyduklarını yıllar sonra bile anımsar (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Ulubey ilçesi, Avga Kasabası, isimsiz anlatı, s. 6).

Öte yandan, muhtarın tarafgirliği seferberliğe katılımı etkilediğinden onun vaziyeti köyü “damgalayabilir”. Böylece, muhitin kolektif temsilcisi olan muhtar, gerekirse halkın ahvali ya da güvenliği için kolaylıkla sorgulanabilir. Örneğin Rahmi Akbaş, anılarında atandığı köyde ilk iş olarak muhtarı sorguladığından bahseder. “*Hangi ailelerin mücadele yanlısıdır, kimlerin ailelerinde firari askerler vardır ve bunlar nerededir?*” gibi sorularla halkın, dolayısıyla muhtarın tarafgirliğini anlamaya çalışmıştır (Akbaş, 2011, s. 65). Uşak, Sorkun köyünden Ramazan Yektar'ın anlatısına göre, “*Yunan işgali sırasında Yunan yüzbaşısı köyümüz muhtarınız mahiyetine çağırır ve muhtara ‘Yunan mı cesur Kemal mi?’ diye sorar. Muhtar da ‘bu beni deniyor’ diye korkusundan ‘Yunan cesur’ cevabını verir*” (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve köyleri, Merkez, Sorkun köyü, Ramazan Yektar'ın anlatısı, s. 13). İlginç bir başka hikâye ise Uşak, Çiftlik köyünde Yunancı Mustafa lakaplı kişi, Türk çetelerini Yunan karakoluna haber vereceğini söyler. Başta Muhtar Latif Çavuş, buna engel olmak istese de Yunan korkusundan karşı gelemez. Mustafa, Yunanlara haber vermesinin ardından kısa bir süre sonra muhtara “*ölünüz var, alın*” diye haber gelir. Daha sonra anlaşılmıştır ki Yunan subayı “*Kendi milletine faydası olmayan kişinin bize faydası olmaz*” diyerek Yunancı Mustafa'yı öldürmüştür (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Banaz ilçesi, Çiftlik köyü, isimsiz anlatı, s. 15).

Afyonkarahisar'ın Basırlar köyünden Hüseyin Kuruagaç'ın anlatısı ise, muhtarın Yunan ve halk üzerindeki tesirini anlamamız açısından ilginçtir: “*Ali İhsan Paşa düşman hatlarına girer ve Yunan askeri başlarında bir kumandan ile kovalarlar. Ayazın muhtarı bizim burada idi. Ali İhsan Paşa 'ya bir korucu gibi oğlum ekinlerdeki şu hayvanları çıkar, ne duruyorsun. Git çabuk getir diyerek bir tokat attı. Ali İhsan Paşa hayvanları çıkarmaya gitti. Bu durumu gören Yunan kumandanı hiç şüphelenmeden geri gitti*” (BTMP, 1.

Klasör, Afyonkarahisar, İhsaniye ilçesi, Basırlar köyü, Hüseyin Kuruagaç'ın anlatısı, 5). Böylece Ayazini'nin muhtarı Ali İhsan Paşa'yı ve köyü kurtarmıştır. Muhtarın, Yunan karşısındaki bu oyunu ve Ali İhsan (Sabis)'in ona verdiği yetki, muhtarın Yunan üzerindeki tesirini anlamamız açısından önemlidir. Bir başka ilginç örnek ise, Uşak, Elmacık köyünden Arif Erfidan'ın bizzat yaşadığı, Yunan askerlerinin muhtarı kandırarak denetlediği ve ne tarafa hizmet ettiğini anlamaya çalıştığı hikâyesidir. Bunu aynen Arif Erfidan'dan aktarmak gerekirse: “*Köye gelen iki Yunan süvari, dayım ve ben koyun güderken yanımıza gelerek bizden Türk askeriyiz diyerek onlara yardım edip muhtarın yerini tarif isterler. Muhtar Mustafa'ya Türkler için erzak toplatırlar. Ardından başka dört Yunan askeri gelerek bize ve muhtara Türklere yardım ettiğimiz gerekçesiyle işkence etmeye başladılar. Muhtar ayaklarından bağlayıp ipe astılar. İşkenceye dayanamayınca ‘hayır o askerler sizsiniz, biz Yunan askeri olduğumu bildiğimiz için yardım ettik’ dedik, bizi tebrik ettiler ve öylece kurtulduk*” (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri, Merkez, Elmacık köyü, Arif Erfidan'ın anlatısı, s. 4). Bu, Yunan askerinin türlü oyunlar kurarak muhtarın sadakatini sorgulaması örneği, o dönemde muhtarın mevzilendiği yeri göstermesi açısından önemlidir. Diğer yandan bazen de tam tersi durumla da karşılaşabiliriz. Örneğin, Eskişehir, Hamidiye köyünden Ahmet Tuna, Osman Çelik ve Recep Aktaş'ın ortak anlatılarında, Bulgar asıllı olduğu söylenen Yunan komutan, önce köyü yakacakken muhtarın eski hırkasının ucundan tutup “*bundan başka bir şeyim yok varın yakın*” demesi üzerine kaçırılan muhtara yakınlık duymuş ve insafa gelip “*Bu köyü varsın benden sorsunlar*” diyerek köyü yakmaktan vazgeçmiştir (BTMP, 16. Klasör, Eskişehir ve ilçeleri, Mihaliççik ilçesi, Hamidiye köyü, Ahmet Tuna, Osman Çelik ve Recep Aktaş'ın ortak anlatıları, s. 14).

Böylesine merkezi konumda bulunan muhtara *Köyün Kamburu* romanında verilen değer şu sözlerle anlatılır: “*Bu seferberlikte bir köyün işlerini çevirmek ordu komutanlığından zor... Kaçaklar için kura pusulaları için askerlik dairesine gidersin, mültezimle boğuşur köyün hakkını ararsın. Her bir işimizi güzelce görürsün. Senin gibi hafızdan bir muhtar, köy yerinde hepimize lazım* (Tahir, 1999, s.161). Bu romandaki temsil gibi, gündelik hayatın her anında muhtarı örnek alırdı halk ve onun verdiği hükme kolaylıkla boyun eğdi. Böylece, zaten devlet görevi olarak askerlik şubesinden gelenlerin isimlerini çağırma ve dolayısıyla ikna görevi muhtarlara verilmişti (Akbaş, 2011, s. 151). Müfrezeler, köylere gelir muhtarla iş birliği yaparak asker kaçaklarının adlarını köy meydanında okur ve haneye ilan ederdi (ATASE, İSH, Kutu: 1328, Gömlek: 1, Belge: 1ct). Muhtar, gerektiğinde süre verir ve yakınları varsa onlarla konuşurdu. Hatta bazen belli bir ücret karşılığında asker kaçağını bizzat yakalayacağını söylerdi (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 18, Esas 25, 3 Kasım 1920). Böylelikle muhtar, seferberlik işlerinden doğrudan sorumlu olduğundan aslında kendi inisiyatifini kullanmaktan da çekinmezdi. Afyonkarahisar'ın Elvanpaşa köyünde düşmanın yaklaştığı söylentisi üzerine karakol, köyün muhtarı tarafından bilgilendirilir, Hakkı Uyan, muhtar tarafından karakola çağrılmış ve kendisine bundan sonra tepede nöbet tutacağı emri verilmiştir (BTMP, 9. Klasör, Afyonkarahisar, Sincanlı (Sinanpaşa) ilçesi, Elvanpaşa köyü, Hakkı Uyan'ın anlatısı, s. 4).

İlginç bir hatırayı Deresenek Köyünden Ahmet Zeybek'ten dinleriz. “*...Anam karşıma çıktı, bana arkadaşlarını götürdüler dedi. Köye vardık muhtar bana ‘Ahmet sallayiver bakalım, bir daha jandarma gelsin o zaman gidersin’ dedi*” (BTMP, 6. Klasör, Afyonkarahisar, Çay ilçesi, Deresenek köyü, Ahmet Zeybek ve eşinin anlatısı, s. 9). Köy bekçisinin zoruyla Ahmet (Zeybek)'i alırlar ve muhtar odasında jandarmayla bekletirler. Benzer hikâyeyi de Eskişehir İstiklal Mahkemesinde yargılanan Abdullah anlatır. Ona göre, kendisi bayram izni nedeniyle köyüne gitmiş ve dönüşte kıtasına yetişememiştir. Muhtara gidip durumu anlatmışsa da muhtar, kendisine köyde beklemesi gerektiğini söylediğinden beklediğini beyan etmiştir. Ardından çetelere katılıp firar ettiğinden 80 değnek darp ve beş ay pranga-bend cezası almıştır (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 18, Esas 25, 3 Kasım 1920). Demek ki gerektiğinde inisiyatif alabilen köy muhtarı, kişileri gayri resmi olarak da görevlendirebiliyordu. Mesela Afyonkarahisar, Derbent köyünden Muhtar Hüseyin Ağa, çocukları, kadınları ve ihtiyarları kendi inisiyatifinde toplayarak cephaneyi yüklemiş ve kağnıları koşturmuştur (BTMP, 8. Klasör, Afyonkarahisar, Emirdağ ilçesi, Derbent köyü, isimsiz anlatı, s. 6).

Diğer yandan, millî kuvvetler tarafından aksi iddia edilmedikçe muhtar, millîci olarak görülüyordu. Örneğin, Yenikarabağ köyünde Türk askerleri cepheden “*Müjde Afyonkarahisar'ı bozduk, muhtarınıza haber verin.*” diyerek gelmişlerdi (BTMP, 4. Klasör, Afyonkarahisar, Bolvadin ilçesi, Bolvadin Merkez,

Yenikarabağ köyü, Mustafa Çiftçi'nin anlatısı, s. 4). Afyonkarahisar, Eskiyeir köyünden Mehmet Güneş, Yunan uçağı köylerini vurduğunda köye gelen Türk gözcü süvarilere kılavuz olarak muhtarın emriyle görevlendirildiğinden bahseder (BTMP, 11. Klasör, Afyonkarahisar, İhsaniye ilçesi, Eskiyeir köyü, Mehmet Güneş'in anlatısı, s. 3). Aslında muhtar, tüm köyün kefil olarak herkesten sorumluydu. Örneğin, Tınaztepe'de Veli isimli şahıs, Yunan tarafıyla birlik olup Türkler aleyhine çalışırken bunu haber alan Muhtar Deli Murat, bu kişiye mâni olmuş ve köy halkını Yunan askerlerine karşı korumuştur (BTMP, 9. Klasör, Afyonkarahisar, Sincanlı (Sinanpaşa) ilçesi, Tınaztepe Kasabası, Ahmet Söylemez'in anlatısı, s. 10). Zaten Yunan komutanları, kendi yanında hissetmediği muhtarı karşısına almaktan hiç çekinmemiştir. Örneğin, Uşak, Elmacık köyünde belli aralıklarla köye gelen Yunan askerleri, Hasan'ın babası Muhtar Mustafa'yı karakola çağırarak istihbarat bilgileri istemiş ve Mustafa'nın bilgi vermemesi üzerine ona işkence etmiştir (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri, Merkez, Elmacık köyü, Hasan Akkışla, Hasan Çelebi, Hasan Erten'in ortak anlatıları, s. 3). Bununla birlikte muhtar, sadece kendi köyünden değil, başka köylerden de kendini sorumlu hissederek halka ve Millî Mücadeleye yardım sağlamıştır. Örneğin, Afyonkarahisar, Çıkrık köyünden Salih Uysal'ın anlatısına göre, Yunan çekilirken Salih ve arkadaşlarını yakalamış ve süngülemiştir. Bunu haber alan Kumartaş'ın Yunan askerlerince seçilen köy muhtarı İbrahim Çavuş, binbaşuya yalvarmış ve Salih ve arkadaşlarının hayatını kurtarmıştır (BTMP, 1. Klasör, Afyonkarahisar, Merkez, Çıkrık köyü, Salih Uysal'ın anlatısı, s. 4). Demek ki muhtar, Yunan idareciler tarafından seçilmiş olsa bile bir başka köy halkına da yardım etmekten çekinmemiştir.

Öte yandan, Millî Mücadele yıllarında muhtarın kolay bir av olabildiği gibi, avcı rolüne de girdiğini görürüz. Buna göre *millîcilere* katılmak için halkı kanalize edebilir ya da bir av gibi halkı çetecilere ya da düşmana yem edebilirdi. Örneğin, çete kuran Yuvacık köyü muhtarı Vaha, köylerden adam toplayarak köylülere eziyet eder (TİTE, 3. Cilt, 59/54). Anılar ve sözlü tarih anlatılarında muhtarların kuşandığı devlet zırhına rağmen korkudan ya da mecburiyetten çetecilere ve işgalcilere yardım ettiği örnekler sıkça geçer (Babuş, 2013, s. 113). Örneğin, Eskişehir Büyükdere köyünde, Kuva-yı Milliye namına bedelsiz arpa ve hindi toplayan ve çetecilere yardım eden Muhtar Şükrü, Eskişehir İstiklal Mahkemesinde yargılanmış ancak ceza almamıştır (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi Kararlar Ve Mahkeme Zabıtları*, Karar 53, Esas 45). Bir başka örnekte ise Eskişehir Sevinç Karyesi Timurbey müfrezesi efratları, Muhtar Mestan'ın getirdiği yemekleri beğenmemiş ve muhtara kırbaça saldırıp onu darp etmişlerdir (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 20, Esas 50). Karşı bir örnekte ise Türk çeteci ve Yunan müfrezesi arasında kalan köy muhtarı Hacı Efendi, çetecilere yardım ettiği için bu sefer Yunan askerlerince tutuklanmıştır (BOA, DH. EUM. AYS. 57/79).

Bir yanda işgal ve bir yanda çeteciler arasında bocalayan köy muhtarı, ne tarafa hizmet edeceğini kestiremediği gibi diğer yandan da köyü ve köylüyü korumaya çabalamaktaydı. Bu sebeple Yunana yardım eden muhtarlarda yok değildi. Örneğin, Afyonkarahisar, Taşoluk Kasabasından Hasan Sağlam, Yunan askeri gelince kasaba muhtarının onlara yumurta, ekmek ve tavuk vererek işgale engel olduğunu anlatır (BTMP, 9. Klasör, Afyonkarahisar, Sincanlı (Sinanpaşa) ilçesi, Taşoluk Kasabası, Hasan Sağlam'ın anlatısı, s. 6). Bu gibi, köyü işgalden kurtaran ve "kahraman" olarak anılan muhtar figürü çoğunluktadır. Örneğin, Uşak, Yaşamışlar köyünden Muhtar Halil Cengiz, çok ilginç bir muhtar figürüdür. Buna göre köye inen Yunan fırkasına yer temini karşılığında köye hiçbir zarar getirtmemiştir. İlk anda silah sesini duyup kaçmak isteyen köylüleri durdurup "*Kaçmak meseleyi halletmez*" diyerek köylüleri bırakmamış ve köylü bu bakımdan çok memnun olmuştur. Ali İhsan Paşa geldiğinde ise çevredeki cepheleri gezdirip bilgi toplayıp harita çizmiştir. Fakat bazı yabancı köylüler, Halil Cengiz'i Yunan komutana *Millîci* diye şikâyet edince onu öldürmek için çeşitli tertipler kurulmuştur. Kendisini öldürmek isteyenlerden akıllı çıkıp onları kendi öldürmüştür. Böylesine güçlü Muhtar Halil Cengiz, aslında Yunana yer temin ettiğinden "iş birlikçi" damgası yemesi gerekirken gösterdiği yararlılıklar onu "kahraman" yapmıştır. Aslından son derece akılcı davranan muhtar, yıllar sonra bile canlı tanık Mehmet Cengiz tarafından, Yunan komutanına yardım edip yer temin etmesine rağmen köyüne zarar getirtmediğinden "kahraman" olarak anılması anlamlı eylem ve kavramların belki de ne kadar değişken olduğunu hatırlatır (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri, Merkez, Yaşamışlar köyü, Mehmet Cengiz'in anlatısı, s. 6). Tam tersi örneğe ise, Uşak, İkisaray köyünden Mehmet Atay'ın anlatısında rastlanır. Buna göre Yunan başçavuş, yerli Rumlar aracılığıyla muhtardan silah toplaması karşılığında köyü yakmayacaklarını söylemiştir. Muhtar, tüm bu plana sadık kalıp köyü kurtarsa

da bir sonraki sefer Yunanın istediği yiyecekleri hazırlamadığından hem kendisi hem de karısı Yunan askerleri tarafından öldürülmüştür (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri, Merkez, İkisaray köyü, Mehmet Atay'ın anlatısı, s. 19).

Diğer yandan, bazen muhtarın suçlu olmadığı zamanlarda halk, muhtarın kendisini devletle özdeşleştirdiğinden devlete karşı olan tüm öfkesini muhtardan çıkarabiliyordu. Çeşitli sebepler öne sürülerek muhtarların halk tarafından darp edildiği kayıtlarda geçer (BOA, ŞD. 50/16; DH. EUM. AYŞ. 13/65). Bu bakımdan çetecilere, halka ya da Yunan askerlerine yardım edip etmeme meselesi, muhtarlar için tam bir çıkmaza dönüşmüştü. Bu tereddüt haliyle baş etmek aslında biraz da muhtarın kıvrak zekasına kalmıştı. Örneğin Uşak, Çamyuva köyünden Mehmet Sezer'in anlatısına göre, Türk askerlerinin köye geleceği haberi üzerine köyün muhtarı tarafından hazırlıklar yapılmıştır. Ancak gelen kuvvetin Yunan kuvveti olduğu anlaşılınca muhtar, kurnaz davranarak bu hazırlığın General Tripkolis için yapıldığını söylemiş ve onları inandırmıştır. Yorgun Yunan askerleri, bu fırsatı kaçırmamış, yiyecekleri yemiş, köye de zarar vermeden çekip gitmişlerdir (BTMP, 12. Klasör, Uşak, merkez ve köyleri, Merkez, Çamyuva köyü, Mehmet Sezer'in anlatısı, s. 23). Benzer bir başka örnekte Afyonkarahisar, Devlethan köyünde Yunan, köylü kadınların peşine takılınca Muhtar Halil Hoca, kadınları kurtarmak için tercüman aracılığıyla üç Yunan subayını devreye sokar. Ardından onlar için on tavuk hazırlayarak heybelerine koyup gitmelerini sağlamıştır. Ardından gelen Millî hükümet içinde ayrıca giyecek ve yiyecek toplatarak yetkililere teslim etmiştir (BTMP, 7. Klasör, Afyonkarahisar, Sandıklı ilçesi, Devlethan köyü, Gazi Mahmut Daştan'ın anlatısı, s. 5). Muhtar Halil Hoca gibi akılcı davranan muhtarlar, anlık kurtuluş çabaları göstererek isyan edip çatışmadan diyalog yoluyla hem köyü ve köylüyü korumuş hem de Millî hükümete yardımdan çekinmemiştir.

Aslında ne tarafa hizmet edeceğini “o anlık” kestirebilen muhtarlar şanslıdır. İşte muhtarların bu tereddütleri, aslında Millî Mücadele yılları açısından önemli bir mikro temsil sayılabilir. Tarık Buğra'nın “*Yollar arasında sallantı geçirenlerin trajedisi hainlik değildir... Hain olmak kolay değildir; hele vatan haini olmak hiç kolay değildir. Kuva-yı Milliye'ye güvenmeyenlere de hain demek kolay olmamalıdır*” (Görkem, 1977, s. 5) derken kastettiği budur. Tıpkı sivil halk ve asker gibi, yerel idarecilerin kendisi de ne tarafa inanacağı konusunda tereddütlü günler geçirmiştir. Artık eşkıya ve Yunan işgali ile iki ateş arasında kalmaktan tamamen bıkmış olan muhtarlar, bireysel ya da toplu dilekçelerle sıklıkla hükümetten yardım talebinde bulunmaktan çekinmemişlerdir (BOA, DH. EUM. 2. Şb 72/58; DH. ŞFR. 626/128; DH. ŞFR. 97/218; DH. EUM. AYŞ. 75/87). Ayrıca muhtarların, sadece eşkıya korkusundan değil, pek çok konuda da halk için talep ve şikâyetleri vardır. Örneğin, muhtar halkın acil ihtiyaçlarını listeleyerek bunları talep edebilir (BOA, DH. İ. UM. 20/12) ya da işgal karşısında halkın zararlarının tanzim edilmesini bekleyebilirdi (BOA, Hariciye, SYS. 34/54/6).

Diğer yandan muhtarın her zaman etik davranışlarda bulunup görevini layıkıyla yaptığı söylenemez. Örneğin muhtar, hazırlaması gereken ilmühaberler için sahte belge düzenleyebilir (BOA, DH. HŞŞ. 3/2; YB. 021 117/307; DH. EUM. KLH. 4/33) ya da rüşvet talep edebilirdi (BOA, DH. KMS. 55/49). Halk, Yunan askerlerince kendisini angaryada çalıştıran ve bu düzeni sağlamaktan sorumlu olan muhtara rüşvet de vermektan çekinmiyordu. Örneğin, Hacı Nuri Yağcı, Yunanlara geri hizmetten kurtulmak için muhtara 45 lira sarı lira rüşvet vermiştir (BTMP, 16. Klasör, Eskişehir ve ilçeleri, Çifteler ilçesi, Esnemez köyü, Hacı Nuri Gündüz ve Hacı Halil Yangın'ın ortak anlatıları, s. 14).

Muhtar ve rüşvet işi, aslında o kadar sıradanlaşmıştır ki Uşak, Ulupınar köyünde yapılan söyleşiye muhtara rüşvet teklif edilip edilmediği sorulara eklenmiştir (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz ilçesi, Ulupınar, isimsiz anlatı, s. 8). Bir başka örnekte hükümete ait mahrem şifreyi tütün tüccarlarına para karşılığı verdiği için Ahurköy muhtarı Sadık Efendi, Eskişehir İstiklal Mahkemesinden yargılanır (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 75, Esas 207). Bu tarz durumlarla sıklıkla karşılandığından halkın doğrudan doğruya ya da imam vasıtasıyla şikâyette buldukları olmuştur (Çadırcı, 1970, s. 413; BOA, YB. 021. 116/480; DH. EUM. AYŞ. 13/80). Bu şikâyetler genellikle dikkate alınmış ve yapılan tahkikat sonucu gerektiğinde mevcut muhtarın yerine bir başkası tayin edilmiştir (BOA, ŞD. 2252-21). Öte yandan bazen de muhtarın kendisi rüşvet vererek halkı kurtarır. Örneğin, Afyonkarahisar, Basırlar köyünden Hüseyin Kuruagaç, Karabiber lakaplı Yunan komutanının, Deli Mehmed'i öldürmemesi karşılığında 3-4 domuz

teklif ederek Deli Mehmet'in serbest kalmasını sağlamıştır (BTMP, 1. Klasör, Afyonkarahisar, İhsaniye ilçesi, Basırlar köyü, Hüseyin Kuruğağaç'ın anlatısı, s. 5).

Köylüyü mobilize etme süreci, çeşitli zamanlarda muhtar gibi yerel idarecilerin elinde olduğundan bazen de asker kaçığına sempati, akrabalık ya da hemşehrilik bağıyla muhtarın bu süreci zedelediği durumlar olmuştur. Örneğin, Musavvah köyünün muhtarının oğlu Utbe, babasına güvenerek firar edip köyde saklanmıştır (*Elcezire İstiklal Mahkemesi*, Sıra 49, 18 Nisan 1923). Benzer şekilde İznik, Çampınarı köyü muhtarı olan Abdullah hem oğlu Veli'ye hem de diğer asker firarilerine yardım etme suçundan yargılanır (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 140, Esas 246, 16 Şubat 1921). Sadece akrabalık ilişkileriyle değil, muhtarın belki de hemşehrilik bağıyla yardım ettiği asker firarileri de olmuştur. Örneğin Muhtar Abo, köylüsü Rıza, Selim ve Ferhan'ı firar ettiği günden beri köyde saklamaktadır (*Elcezire İstiklal Mahkemesi*, Sıra 35, 5 Nisan 1923). Timurlu köyünden Ömer'in firarinden de yine Muhtar Ahmed suçlanmıştır (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 16, Esas 227, 3 Ocak 1921). Benzer örneklerle asker firarilerini saklayarak onlara yardım eden pek çok muhtarın İstiklal Mahkemelerince cezalandırıldıklarını görüyoruz (*Elcezire İstiklal Mahkemesi*, Sıra 32, Esas 96; *Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 140, Esas 246). Üstelik muhtarlar, sadece asker firarilerine yardım edip onları saklamakla kalmamış, onlara yardım etmesine rağmen firariler tarafından çeşitli işkencelere de maruz kalıp hırpalanmıştır. Örneğin, Camiikebir Mahallesinden Halil, kıtasından firar ederek çok çeşitli suçlara karışmış ardından hem amcası hem de köyün muhtarı olan Hafız Osman'ı ve kuzenini önce tutsak edip sonra katlettiğinden idam cezası almıştır (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 25, Esas 30, 8 Kasım 1920).

Bazen de muhtar, aile, hemşehrilik ya da rüşvet vasıtasıyla belgeleri tahrif edip görev suiistimalini evrak üzerinden yapar (*Elcezire İstiklal Mahkemesi*, Sıra 45, Esas 95; *Elcezire İstiklal Mahkemesi*, Sıra 55, Esas 147, *Elcezire İstiklal Mahkemesi*, Sıra 71/72, Esas 136; DH. İ. UM. 11/9; DH. EUM. EK. 51/86). Örneğin, Araç'ta Muhtar Osman, Bekir'i askerlikten kurtarmak için, iki biraderinin vefat ettiğine dair sahte mazbata hazırlamış ve İhtiyar Heyeti mühürlerini ele geçirme suçundan beş sene müddetle kürek cezasına çarptırılmıştır (*Açık Söz gazetesi*, 10 Ocak 1921). Camiikebir Mahallesi'nden Mehmed Behçet ise askere gitmemek için, Halep'te iş gördüğüne dair gerçek olmayan vesika düzenleme suçundan yargılanmıştır (*Elcezire İstiklal Mahkemesi*, Sıra 32, 5 Nisan 1923). Mehmed Behçet, bu vesikayı tek başına düzenlemediği gibi Camiikebir imamı, muhtarı ve azanın yardımıyla yapmıştır. Artık firar için alınan rüşvet o derece fazladır ki rüşvet aldığı için, sopa yiyen muhtarlara anılarda sık sık rastlarız (Kodaman, Tızlak, 2006, s. 16). Bekir Eliçin'in *Onlar Savaşırken* adlı romanında ise her gece bir kaçak yakınıyla muhtar arasında yapılan pazarlık anlatılır. Ziyaretler, dayaklar, dedikodular bu pazarlığın değişmez unsurudur (Eliçin, 1978, s. 70). Bununla birlikte muhtar, kendisinden talep edilen neferleri getirmede İstiklal Mahkemesince kolayca yargılanabilmekteydi (*Elcezire İstiklal Mahkemesi*, Sıra 49, Esas 90). Örneğin Koçhisar ilçesi, Sekü köyü muhtarı Süleyman Fevzi Çavuş, askerden aldığı rüşvetler nedeniyle yargılanıp her ne kadar beraat etse de hakkındaki söylentiler çoğaldığından Kastamonu İstiklal Mahkemesi tarafından muhtarlık hakkı elinden alınmıştır (*Kastamonu İstiklal Mahkemesi*, Karar 9, Esas 9, Dosya 91/1483). Diğer yandan ilginç bir örnek, Eskişehir'de müsellahan askerden firar etmiş yeğeni Halil'i koruyup onu derdest etmek isteyenleri gasp ettiğinden Muhtar Hafız Osman'a verilen idam cezasıdır (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 25, Esas 30). Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, Ankara hükümeti topyekûn seferberlik meselesini ciddiye almakta ve buna engel olacak muhtar dahil her kimse cezasını vermektedir. Çünkü muhtarın kendisi doğrudan tüm köyün vekili kabul edilmektedir.

Pelin Böke'nin sözlü tarih anlatılarında, evine Yunan bayrağı asarak çocuğunun düğününü yapan muhtardan bahsedilir. "*Hatice'nin babası, o vakit muhtardı, Yunan bayrağı astı onun düğününde. Karakoldaki askerleri davet etti...*" (Böke, 2006). Bu gibi olaylar, aslında bir savunma mekanizması gibi görülen "özdeşleşme" hali olsa da toplum nezdinde iş yer yer "hainliğe" kadar varmıştır. Örneğin, Uşak, Çöğürkü köyünden Muhtar Mehmet, işgal günü sığır güderken bir anda köyü basan Yunan askerleri kendisinin cebinde bulunan parayı ve mühürü almaları üzerine onlara 8-10 saat boyunca kılavuzluk yapmış ve nihayet işleri bitince parasını geri alabilmiştir (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Banaz ilçesi, Çöğürkü köyü, Mahmut Metin'in anlatısı, s. 3). Elbette Mehmet'in mecbur kalmış olması bu durumu tartışmaya açsa da kimi zaman kılavuzluk yapanların bilerek Yunan askerlerini pusuya düşürdüklerine şahit olmaktayız (BTMP, 12. Klasör, Uşak Merkez ve köyleri, Merkez, Bozkuş köyü,

İbrahim Bursa'nın anlatısı, s. 10; BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Büyükturak Kasabası, İbrahim Karakülâh, Veli Cimi ve İbrahim Kavas'ın ortak anlatıları, s. 4). Diğer yandan muhtar bazen de Yunana açıkça destek vermekten çekinmez. Örneğin, yukarıda ismi zikredilen Mehmet Yalvaç, o zamanlar Yunan idare yönünden değişiklik yapmayarak mevcut muhtarın koluna Yunanca “muhtar” yazısı taktıklarını anlatır (BTMP, 16. Klasör, Eskişehir ve ilçeleri, Çifteler ilçesi, Bozan Kasabası, Mehmet Yalvaç'ın anlatısı, s. 6).

Millî Mücadele yılları boyunca her zaman bir “öteki” ile iş birliği yapmak elbette bir yanıyla hayatta kalmanın en kısa yoluydu. Hemen hemen tüm savaşlarda görülen bu davranış tipine “hain” yaftası yapıştırmak yerine bir tereddüt hali olarak düşünmek daha anlamlıdır. Selek'e göre Anadolu İhtilalinin karakteristiği de bu karşı hareketlere istekli/isteksiz katılımdan gelir (Selek, 1987, s. 69). Ankara hükümeti, bu tereddüdü ve “cehaleti” her zaman cezalandırmamış aksine çoğu hafif durumları uyarlamakla yetinmiştir. Örneğin, Yenişehir'de Yunan işgalcilerine yol gösteren Muhtar Mehmet, Eskişehir İstiklal Mahkemesince yargılanmış ancak buna cesaret gösterip göstermediği ispatlanamadığından ceza almamıştır (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 40, Esas 8). Ankara hükümeti, halkı savaşa mobilize ederken halka yakın muhtar gibi yerel görevlileri kendilerine yakın tutmaya çabalamış ve cezaları olabildiğince hafifletmiştir. Diğer yandan tıpkı Ankara hükümeti gibi, Yunan işgalcilerde muhtarın köylü ve kasabalı üzerindeki tesirinin farkındaydı. Muhtara verilen mesuliyet ve sorumluluklar, aslında onunla bağ kurma amacı taşır. Örneğin işgalciler, tüm ahalden toplanması gereken silahların mesuliyetini muhtara vererek aralarında ilişki bağı kurmuştur (BOA, DH. EUM. AYŞ. 49/74; DH. EUM. AYŞ. 50/33). Hatta Ezine Yunan işgal kumandanı, Ezine'deki bütün köylerin muhtarlarını ordugâhına çağırarak, onlara bazı gönül alıcı ikramlardan sonra kendilerine işgal kuvvetlerince iyi muamelede bulunulduğundan şükranlarını ifade eden bir mazbata suretini tasdik ettirerek bunu sulh konferansına delil olarak göndermek istemiştir (BOA, DH. İ. UM. 20/14). Benzer örnek, Tavşanlı köy heyetinden zorla Yunan askerlerinden memnun olduklarına dair mazbata almaya zorlaması olmuştur (BOA, DH. EUM. AYŞ. 48/45).

Muhtar, her ne kadar bir yanıyla hayatta kalma iç güdüsüyle diğer yanıyla da halkı koruma gayretiyle hareket etse de halk gözünde her zaman “*halife postundan*” sayılmamıştır. Gerek halk gerek eşkıya çeteleri gerek Ankara hükümeti ve gerekse de Yunan işgalciler tarafından muhtarın hırpalandığı çok zaman olmuştur. Başta hakaret olmak üzere (BOA, DH. EUM. AYŞ. 48/49) dayak gibi çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Örneğin Muhtar Hasan Efendi, Fransız işgalcilere yardım etmediğinden onlar tarafından cezalandırılmıştır (BOA, DH. EUM. AYŞ. 18/35). Uşak, Hacım köyünden Kazım Erol'da köy muhtarının her türlü baskı ve şiddet gördüğünü anlatır (BTMP, 13. Klasör, Uşak, Karahallı ve Sivaslı ilçeleri, Sivaslı ilçesi, Hacım köyü, Kazım Erol'un anlatısı, s. 11). Zehra Tanrıöver ise o yıllarda muhtar olan babasının çok zahmet çektiğini sorulan soru üzerine anlatır (BTMP, 16. Klasör, Afyonkarahisar, Çay Merkez, Aktaş, Çengel, Demirağaç, Orta, Tekke, Taşkapı, Cedit ve Aşağı mahalleleri, Zehra Tanrıöver'in anlatısı, s. 24). Öyle ki Uşak, Ortaköyde ise Yunan köye girer girmez ilk olarak köy muhtarını bacağından vurmuştur (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri, Ortaköy, isimsiz anlatı, s. 9).

Her türlü olaydan sorumlu tutulan köy muhtarları, bazen de sebepsiz yere sırf üstlendiği vazifesi gereği öldürülmüştür. Örneğin, Kütahya, Çal köyünden Hüseyin Uygeç'in anlatısına göre, Türk ordusunun kendi köylerinin etrafını çevirmesi üzerine Yunanlar bunun karşılığında köy muhtarını öldürmüşlerdir (Metin, 2021, s. 212). Kütahya, Dümrekülü köyünde köy muhtarı Durmuş, köye gelen Türk yüzbaşı ve keşif kollarına yardım edip emirlerine girdiğinden Yunan askerlerine şikâyet edilmiş ve bunun üzerine dövülerek öldürülmüştür (BTMP, 15. Klasör, Kütahya ve ilçeleri, Tavşanlı ilçesi, Dağdemirli, Dümrenkulu, Gümüşgülcük köyleri, Dümrekülü köyü, isimsiz anlatı, s. 23). Uşak, Koyunbeyli köyünde ise Yunan, köye girip köy halkını harman yerinde topladıktan sonra muhtardan köyde bulunan silahlar hakkında bilgi ister. Muhtar ise buna karşılık vermediğinden köyde bulunan herkes cezalandırılmış ve daha da vahimi muhtarı ayaklarından aşağı asarak sallandırıp diri diri yakmışlardır. Üstelik bu durumu canlı canlı muhtarın karısına izletmişlerdir (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri, Koyunbeyli köyü, İsmail Uzun'un anlatısı, s. 18).

Ev Cephesinde Manevi Önder: Köy İmamı

Muhtar, bir yanıyla işgalci bir yanıyla da çeteci olmak üzere *omzundaki kamburuyla* seferberlik için toplumu savaşa kanalize etmede devlet ayağında aktif görevleri temsil ederken köy imamı, mevkii gereği genelde ikna ve rol model sürecinde rol oynamıştır. II. Mahmut döneminde kurulan muhtarlık teşkilatı, imamların yönetici ve denetleyici kimliklerini ikinci plana atmıştır. Bu tarihten sonra imamlar, daha çok dini konularda rehberlik ve halkı dini konularda aydınlatma göreviyle meşgul olmuştur. Artık muhtar olan kimsenin aynı zamanda imam olmasının caiz olmadığı ilan edilmiştir. (BOA, ŞD. 50/21) Ancak bazen de imamlarla muallimin aynı kişi olduğunu görülmektedir (Araz, 2017, s. 108, 121; BOA, HR. UHM. 205/49; Ergenç, 1984, s. 69, 78). Örneğin, imamlık vazifesinin yanı sıra yürütmekte olduğu muallimlik görevinden ayrılmak isteyen Hafız Fettah, dilekçe verse de muallimlikten çekilmesi uygun bulunmamıştır (BOA, YB. 021 116/437). Böylece karışıklık kimi zaman bazı köylerde devam etmişse de imam ve muhtarlar, toplu ya da bireysel dilekçelerle haklarını korumaya çalışmışlardır (BOA, YB. 021 117/454).

Osmanlı örgütlenmesinde camilerde görevler, özellikle küçük yerleşim yerlerinde genelde babadan oğula ya da aile bireylerinden birine geçerdi. Ancak mahalle halkının da atamalarda etkisi olurdu. Bu atamalarda imtihandan elde edilen başarı belirleyici olmakta ve dinî bilgi yönünden daha üstün olanlar tercih edilmekteydi (Beydilli, 2001, s. 4). 1921 yılına gelindiğinde BMM tarafından çıkarılan *Köy İmamları Hakkında Lâyihayı Kanuniye* göre köy imamları, sınava tabi tutulacak ve Şer'iyye ve Evkaf Vekaletince verilen program çerçevesince yapılan sınavda iyi not alanlara ehliyetname verilecektir. (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Kararlar Daire Başkanlığı 30-18-1-1-3/29/12-05.07.1921) İmamların vazifeleri, Şer'iyye ve Evkaf Vekaletince talimatname ile tayin olunur ve imam, yasaya tabi olarak uygun görülen yerlerde vaaz verecektir. Bu kapsamda imam, yalnızca namaz kıldırarak, Kur'an ve mevlid okumak gibi sırf dini hizmetlerle uğraşmakla kalmaz, aynı zamanda görev yaptığı yerin pek çok sosyal ve idari problemlerini çözümlenmeliydi. Böylelikle, Osmanlı yönetimi imam gibi ileri gelenleri, büyük yetki ile donatarak mahallenin güven ve düzenini sağlamalarını istemiş ve ortaya çıkan olaylardan onları sorumlu tutmuştur (Beydilli, 2000, s. 181).

Köy imamlarının bir başka görevi ise, köy halkı için öğrenme, onlara öğretme ve ideal örnek olarak model olmaktır. Bu nedenle din hizmetlerini yürüten kişinin hizmet vereceği kitleyi dinsel, psikolojik ve sosyokültürel niteliklerini tanıması ve onlara pedagojik yaklaşabilme becerisine sahip olması gerekir. Böylece, nerdeyse kolektif olarak tüm köyün sorumluluğunu üstlenmek zorunda olan imamların, insanları savaşa mobilize etmesi ve kapılarını gerektiğinde köy halkına açması beklenir. Örneğin, imamlar, köylerde *Millîcileri* camilerde misafir eder ya da yollarda rehberlik eder (Toker, 2017, s. 189). Feridun Kandemir'in anlatısına göre Sıtkı Hoca, cuma namazı sonrasında "*zopalarınızı hazır edin*" diyerek meydana çıkmış ve köy halkı da imamı dinleyerek teşkilata başlamıştır (Kandemir, 1964, s. 46). Bir başka örnek ise, Aydın köyündendir: "*Ali İhsan Paşa, köyümüze uğramış. Köyün imamına 'Hocam, sen ortada bulunacak şahısmışsın da kenarda bulunmuşsun, senden bir ricam ve nasihatim köyün kadınına, erkeğini, yaşlısını, gencini camide topla, bizim için ordumuz için dua etsinler, şafakta düğünümüz var' demiştir*" (BTMP, 3. Klasör, Afyonkarahisar, Şuhut ilçesi, Aydın köyü, Ali Çelik, Halil Karakuyu ve Ahmet Tınastaş'ın anlatısı, s. 10). Halkı tanımak ve yönlendirmekle en az muhtar kadar yükümlü olan imamın köy meydanındaki vaazları savaşa çağırının en somut delilidir. Bursa, Dobruca köyünden Mahmud Ağa'nın işgal sırasında neredeyse tüm evi yanmış, bir oğlunu da esir bırakmıştır. Böylece Mahmud Ağa, imamın evine sığınmak zorunda kalmıştır (*Bursa'da Yunan İşgalinin Bilançosu: Menhubat Komisyonun Bursa Tutanakları*, 2022, s. 24, 25, 27). Benzer bir örnek olan Eskişehir, Ören köyünden Havva Atas'ın kendi yaşadığı olayı aynen aktarmak gerekirse: "*Beyim askerdeydi bir çocuğumla ben yalnız kalyordum. Düşman köye gelince köyün hocası, beni evine götürüp hanımıyla bizi eve kapattı ve kapıda dikildi. Gelen Yunan kuvvetleri ondan yiyecek istedi, o da vermek zorunda kaldı*" (BTMP, 16. Klasör, Eskişehir ve ilçeleri, Mihaliççık ilçesi, Ören köyü, Havva Atas'ın anlatısı, s. 10). Böylelikle, halk sadece imama güvenip inanmakla kalmaz onu sığınacak bir liman olarak da görür.

Mahalle ve köy ahalisinin *cemaat* olarak anılması ise imamı, mahallenin temsilcisi durumuna sokar. Ergenç, imamın camiye sürekli gelme ve göz önünde olma meselesinin mahalleli için güvenilirlik ölçüsü olduğunu söyler (Ergenç, 1984, s. 73). Böylece ahali, imama güvenebilir ve onun yol göstericiliğine tam

inanç besleyerek onu örnek alabileceği bir konuma koyar. Özellikle, köyde mevcut olan birincil ilişkiler nedeniyle gelenekler ve inançlar, sosyal kontrolde önemli rol oynar. Köy imamları, kırsal alanda liderlikle çatışmaları önler, ortak çıkarları tespit eder ve planlayarak düzenlemeyi sağlar. Tüm bunlar bakımından köy imamları gerek firarileri cepheye gönderme hususunda gerekse de halkın ikna sürecinde önemli unsurlardandır (Akbaş, 2011, s. 83).

Halkı mobilize etmede önemli bir misyonu olan imam, eğer buna taş koyar ve görevini ihmal ederse İstiklal Mahkemelerince kolayca yargılanabilmekteydi. Örneğin, köylerinde firari bulunduğu halde ihbar etmeyen İmam Hakkı, bir ay hapis ile 100 lira para cezasına çarptırılmıştır (*Açık Söz gazetesi*, 29 Ağustos 1921). Benzer şekilde askeri terhis ettirmek için Mehmed'in yıllar önce ölmüş annesini yeni vefat etmiş gösteren Urfa Arabmeydanı Mahallesi imamı Mustafa, vesikayı değiştirip imzayı taklit ettiğinden bir gün hapis ve 1000 kuruş para cezası almıştır (*Elcezire İstiklal Mahkemesi*, Sıra 45, 17 Nisan 1923). Burada da görüldüğü üzere imam, devlet görevlisi olduğu halde köylüye onun lehine bir yakını gibi yardım etmekten çekinmemiştir. Bazen de halk, güvenli liman olarak gördüğü imamın yeni atanıp köylüyü tanımamasını fırsat bilerek askerden kaçabiliyordu. Örneğin, mükerrer firari Hasan, köye yeni atanan İmam Halil Efendi'nin kendisini tanımamasından istifade ederek belge tahrifi yapmıştır (*Eskişehir İstiklal Mahkemesi*, Karar 4, Esas 175). Bu örnekteki gibi imam, aslında köyün ve hatta seferberliğin önemli bir itici gücünü ve kontrol mekanizmasını oluşturur. Ancak bu kontrol ve güvenirliliğine rağmen imamlar, sahte şahadetname verme ya da belge tahrifi gibi suçların yanı sıra fiili olarak karıştığı suçlarla da yargılanabilmekteydi. Örneğin, Gelengeç köyünden İmam Mehmed, jandarmaların önünü keserek memur oldukları kafilden asker kaçırma suçundan yargılanmıştır (*Elcezire İstiklal Mahkemesi*, Sıra 85, 12 Mayıs 1923).

Böylelikle, halkın manevi önder olarak gördükleri din adamlarına olan bağlılığı/bağımlılığı zaman zaman halkı mobilize etme noktasında direnç gösterir. Örneğin Rahmi Apak, Ramazan münasebetiyle camide vaazda bulunan hocaya, firari efratları kıtaya ilhak etmeleri için vaaz ve nasihat teklif edince bu adamların nasihat edemeyecek kadar nefsinde korkaklık gösterdiklerini söyler (Apak, 1990, s. 87). Ciddi insani zafiyet taşıyan bu tipler, halkın dini katı bir tevekkül aracı olarak kabul etmesinden faydalanır. Fazıl Doğan da hocaların halk üzerindeki etkisini bildiğinden "*Köylü ile eski sohbetlerimizi arada hiç ihmal etmiyordum. Mektep hocaları ve özellikle nahiye ve köy öğrencileriyle daima temastaydım. Arada ders de veriyordum. Bazı cahil hocaların çevrelerine yanlış telkinlerine meydan bırakmıyordum.*" der. (Doğan, 2000, s. 19) Hakikaten de hocaların sözüne çabuk gelen halk, ister istemez yanlış tarafa yönelebiliyordu. Örneğin, Bolu'da cami imamı, çarşı ortasında halkı etrafında toplayarak hükümet meydanında hükümet memurlarını kapı dışarı eder (Apak, 1990, s. 143). Buğra'da imamlara olan bağlılığa şerh koyulması gerektiğine şu örnekle dile getirir: "*Büyük tedirginliğin ruhları sarması için mavzere de lüzum yok, hatta bir namazdan sonra biri, bir namazdan sonraki öteki konuşan ve birbirlerinin zıddını söyleyen vaizlere de lüzum yoktu*" (Buğra, 1986, s. 164). Zaten edebiyat dünyasında *Şair Evlenmesi*'nden (Şinasi, 2008) beri din adamları problemliliği tip olarak ele alınmaktaydı. Örneğin, *Vurun Kahpeye*'de Hacı Fettah (Adıvar, 2007) ve *Yorgun Savaşçı*'da (Tahir, 1999) Hacı Nizamettin böyle tiplerdendir. Ankara hükümetine en çok zorluk çıkartanların başında bu grubun olmasını eleştiren Tahir, bu dönemde sahtekâr din adamlarının gerçek yüzlerini göstermek istemiştir: "*Bir kere şerefine diyecek olmaz. Camiin yanındaki imam evine yerleşir, bir de kari alırsın. Seneden seneye fitreler yağar, marazlara oku, muska yaz, paraları topla*" (Er, 1986, s. 91). İmamlığın kazançlı bir iş olması *Köyün Kamburu*'nda da ele alınır: "*Bu dünyada mollalıktan daha rahatı yoktur. Köylü kısmı on yıl yaşarsa, imam, hoca kısmı en azından otuz yıl yaşar. Neden mi? Toprakla boğuşup yıpranmadığından*" (Tahir, 1999, s. 96).

Tüm bunlara rağmen, Millî Mücadele yılları boyunca imamlardan tıpkı muhtarlar gibi ama bu sefer daha çok manevi olarak halkı topyekûn seferberliğe mobilize etmesi beklenir. Böylelikle imam, hem örnek teşkil etmeli hem de vaazlarla ahaliyi savaşa hazırlamalıdır. Son dönemlerde ve özellikle harp senelerinde ağırlıklı olarak köylerde imamların askere alınması neticesinde dini hizmetlerin aksama göstermesi yoğun şikâyetlere sebebiyet verdiğinden bu tür imamlar, askerlik hizmetinden muaf tutulmuştur (Beydilli, 2001, s. 68). Bu gelenek, Millî Mücadele yılları boyunca da devam etmiştir. Seferberlik ilanıyla ellerinde belge olması şartıyla (BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 7-63-34) imamlar, askerlikten muaf tutulmuşsa da emsalleri silah altında alınmadan önce imam olduklarına dair ilmühaber veya mazbata ibraz etmedikleri takdirde askere alınırlar (BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 7-63-38). Diğer yandan bunun için sahte belgeler

düzenlenebildiği gibi yanlılıkla askere alınıp buna itiraz edenlerde oluyordu. Örneğin, Molla Ahmed ve İsmail Hakkı itiraz dilekçesi yazarak muaf tutulmak ve eve geri dönmek isterler (BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 7-64-13). Bir yanda da imamlar, askerlikten muaf tutulduğu için halkça şikâyet edilebiliyordu (BOA, 56/378/11).

Öte yandan, seferberliğe kendi rızasıyla katılıp gazi ve şehit olan imamlar da yok değildi. Örneğin Uşak, Çalıkhasan köyünden İzzet Yıldırım'ın anlatısına göre, *Deli imam* denilen Mehmet isimli şahıs, savaş meydanında gözüne şarapnel parçası gelerek yaralanmış ve gözü kör olarak köye dönmüştür (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme ve Ulubey ilçeleri, Eşme ilçesi, Çalıkhasan köyü, İzzet Yıldırım'ın anlatısı, s. 12). Benzer şekilde Uşak, Dumanlı köyünden köy imamı Mustafa Boran, Kuva-yı Milliye kuvvetleri içerisinde Yunan kuvvetleri karşısında yüzünden yaralanmıştır (BTMP, 13. Klasör, Uşak, Karahallı ve Sivasslı ilçeleri, Karahallı ilçesi, Dumanlı köyü, Yusuf Cengiz, Selim Tekin, Nuri Alp, Ali Han, Elif Han ve Selim Tekin'in ortak anlatıları, s. 8). Zaten cephelerde çeşitli vesilelerle bulunan tabur imamları, vaazları, duaları ve telkinleriyle askerle olan iletişimde etkin bir rol oynar. Askere alınan erler, tabur imamları tarafından askerliğe ikna edilmeye çalışılmaktaydı (Beşikçi, 2016, s. 1, 19).

Köyün Kamburu romanında geçen “*Bizi çamurlamak dinin temelini çamurlamakla bir... çünkü hoca kısmı, bugüne bugün dinin temelidir*” sözleri gerçek hayatta halkın düşüncesiyle paraleldir (Er, 1986, s. 91). Halk bazı ihtiyaçlarına rasyonel olmasa bile, karşılık verebildiğinden dolayıdır ki her ne olursa olsun hocalığa ve hocaya önem vermektedir. Örneğin, Afyonkarahisar Sultandağ'ından İsmail Türkyılmaz, “*Şih Dede dedikleri bir adam vardı. Bu zat oldukça derin bilgili bir hoca idi. Yunan Çay'a geldiği zaman halk kaçmak istemiş. Bu kişi camiye çıkıp bir ezan okuyarak 'Ben şimdi dua edeceğim ve düşman buralara giremeyecek' diyerek halkı yatıştırmış ve bu kişi sonradan çok tutulmuş*” diye anlatır hocaların toplum nezdindeki önemini (BTMP, 5. Klasör, Afyonkarahisar, Sultandağ ilçesi, Merkez, İsmail Türkyılmaz'ın anlatısı, s. 17). Bir başka örnek ise, Kütahya, Dağdemir köyünden Hatice Ünveren, hoca olan dedesinin “*Gündoğdu'dan bir paşa çıkacak. O paşa her yeri düzeltecek*” dediğinden övgü ve inançla bahseder (BTMP, 15. Klasör, Kütahya ve ilçeleri, Tavşanlı ilçesi, Dağdemirli, Dümrenkulu, Gümüşgülcük köyleri, Dağdemir köyü, Hatice Ünveren'in anlatısı, s. 4). Hocalara halk kadar, resmi görev yapan kişilerin de saygı gösterdiklerini, örneğin herhangi bir nedenle köyde arama yapılırken hoca ve imam evlerine uğranmadığını anlatan sözler *Büyük Mal* romanından alıntıdır: “*Salt Toprak Hatun'un evi mi aranmadı? Laplap imamın evi de aranmadı. Laplap İmamın gelini hemen atıldı. Örneğini iyi seçemedin Emey abla, bizim evimiz imam evidir. Osmanlı'nın zagonunda yoktur imam evi aramak*” (Er, 1986, s. 92). Böylelikle imam, köyün ya da kasabanın yükünü tıpkı muhtar gibi üstlenerek cefasını da çekmiştir. Afyonkarahisar'ın Düzlüce köyünde, Yunan komutanı köyün imamını çağırılmış ve “*Türk hükümeti mi iyi biz mi*” diye sorunca hoca, “*Siz kalleşsiniz*” diye yanıt verdiğinden kendisini öldürmek istemişlerse de orada bulunan halk, hocayı kaçırarak kurtarmıştır (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Banaz ilçesi, Düzlüce köyü, Mehmet Yavuz'un anlatısı, s. 12). Benzer şekilde yukarıda bahsi geçen köy imamı Mustafa Boran'ı Yunan askerleri, kurşun yağmuruna tuttuğunda bir kadın hemen evine alıp saklamış ve imamı korumuştur (BTMP, 13. Klasör, Uşak, Karahallı ve Sivasslı ilçeleri, Karahallı ilçesi, Dumanlı köyü, Yusuf Cengiz, Selim Tekin, Nuri Alp, Ali Han, Elif Han ve Selim Tekin'in ortak anlatıları, s. 8).

Böylelikle halk ve imam karşılıklı olarak birbirlerine saygı duyuyor ve birbirini koruyup kollamaya çalışıyorlardı. Örneğin, Afyonkarahisar, Davulga köyünden Mustafa Yıldız ve Osman Yalak'ın ortak anlatılarında Asım (Barlalı) hocanın dil bilmesi sayesinde Yunan komutanlarla anlaşarak teslim bayrağı çekip gittiklerini anlatırlar. Asım Hoca, onların gözünde bir kahramandır (BTMP, 8. Klasör, Afyonkarahisar, Emirdağ ilçesi, Davulga köyü, Mustafa Yıldız ve Osman Yalak'ın anlatısı, s. 4). Doğal olarak imamların halka tesir edip onu yönlendirebilme nüfuzuna sahip olması Yunan işgalciler tarafından da fark edilmiş ve bunu kullanmışlardır. Ancak imamın halk üzerindeki bu nüfuzuna rağmen imam, Yunan askerlerine karşı geldiğinde ona eziyet etmekten çekinmemişlerdi. Örneğin, Afyonkarahisar, Döğler Kasabasında Kar Hafız Hoca, Yunan askerlerine bilgi vermediğinden dışleri sökülür (BTMP, 10. Klasör, Afyonkarahisar, İhsaniye ilçesi, Döğler Kasabası, Salih Babayığit'in anlatısı, s. 7). Yunan askerleri, imam ve hocalara sadece eziyet etmekle kalmamış, onları öldürmüştür de. Örneğin, Afyonkarahisar, Elvanpaşa köyünde cami imamı Hüseyin, Yunan askerlerine halkın sakladığı para ve mücevherlerin yerini söylemediğinden şehit edilmiştir (BTMP, 9. Klasör, Afyonkarahisar, Sincanlı (Sinanpaşa) ilçesi, Elvanpaşa

köyü, Hakkı Uyan'ın anlatısı, s. 4). Benzer şekilde Sandıklı Ürküt köyünden Ali Altınpınar'ın anlatısına göre Yunan askerleri, Başağaç köyünde Ömer hocayı minareden sallandırmışlardır (BTMP, 7. Klasör, Afyonkarahisar, Sandıklı ilçesi, Ürküt köyü, Ali Altınpınar'ın anlatısı, s. 13). Afyonkarahisar, Çay ilçesinde ise, Yunan askerleri ibadeti engellemiş, ezan okutmamış ve üstelik okuyan hocayı öldürülmüştür (BTMP, 16. Klasör, Afyonkarahisar, Çay Merkez, Aktaş, Çengel, Demirağaç, Orta, Tekke, Taşkapı, Cedit ve Aşağı mahalleleri, isimsiz anlatı, s. 12). İmamların çektiği bu eziyetler, sadece Yunan karşısında değil çeteciler karşısında da devam etmiştir. Örneğin Uşak, Ağabey köyünde Yunan karakolu ile ilişki kuran İbrahim Bey çetesi, devamlı olarak Ağabey köy halkının büyükbaş, küçükbaş ve kümes hayvanlarını zorla toplayarak Yunanlara götürüp teslim etmekteydi. Bu duruma köyden sadece köyün imamı Molla Mustafa tepki göstermişti. Çeteciler ise Molla Mustafa'yı isyancı olarak Yunan'a ihbar etmişlerdir. Yunan askerleri ise, köyü basarak Molla Mustafa'yı camide yakalamış ve köyün meydanına getirerek çocuk ve yaşlıların gözü önünde kulağını ve burnunu keserek işkence yapıp ve başını gövdesinden ayırmıştır (BTMP, 14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme, Ulubey ilçeleri, Eşme, Merkez, Ağabey köyü, isimsiz anlatı, s. 1). İmamların bu köylüyü koruma iç güdülerini, Mustafa Kemal'in de dikkatini çekmiştir. Uşak, Bölme köyünden isimsiz bir anlatıya göre, "*Mustafa Kemal, teftişe geldiği bir gün köyün tepesine çıktı. Oraya top yerleştirip, istihkam kurmak istedi. Köyün hocası buraya top kurulursa köy batar dedi. Bunun üzerine Mustafa Kemal 'Hoca ben Türkiye'yi kayırıyorum sen köyünü kayırıyorsun' dedi. Daha sonra top kurulmadı*" (BTMP, 12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri, Bölme köyü, isimsiz anlatı, s. 14).

Köy imamlarının toplumsal alandaki statüsü ve bu statünün getirdiği roller, onların sosyal alandaki liderlik durumlarıyla ilişkilidir. Kırsal alanda köy imamlarının liderlik konusunda başarılı olmaları ve halk tarafından saygı görmeleri ise halkın her alandaki problemlerine çözüm üretmeleriyle yakından ilgilidir (Yavuz, 2015, s. 33). İrfan Orga romanında, küçüklüğünde ona imamın berber çıraklığı işi bulduğunu anlatır (Orga, 2006, s. 188). Şehitlerin cenazelerinin köyün imamına teslim edilmesi gibi (Peker, 1955, s. 396) okuma yazması olmayan halkın, gelen mektupları okutup güvenebileceği yegâne insanlardandı imamlar. Karaosmanoğlu'nun *Hikâyeler*'inde *Zeynep Kadın*'ın imam efendiye mektubu okutmak üzere gittiği evinde aldığı şehit haberi üzerine, imamın sözünü dinleyerek ağlamamıştır (Karaosmanoğlu, 2012, ss. 93-97). Yine Karaosmanoğlu'nun *Yaban* romanında ise çocukların okul diye gittikleri yer imamın evidir. Heceleyle heceleyle okuyan köyün imamı dışında kimse okuma ve yazma bilmemektedir: "*Bir gün, uçaklar, gene aşağıya kağıt atmaya başladılar... Alan, bir süre kağıdı okumağa çalışıyor, sonra beceremeyip katlıyor, katlıyor ve bir muska gibi kuşağının içine yerleştiriyor. Bazısı gidip imamı buluyor: – Okuyuversene, bakalım ne diyor? İmam hecelemeğe başlıyor...*" (Karaosmanoğlu, 2014, s. 112). Böylece hocaların halka; halkın da hocalara olan yakınlığı ve tesiri hem Yunan işgalciler hem de Ankara hükümeti tarafından bilinmekte ve her daim ondan medet umulmaktaydı. Ankara hükümeti imam gibi ulema ve münevver kişilerden İrşad Heyetleri oluşturulması ve bu heyetlerin birbirleriyle devamlı irtibat halinde olarak imamlara gerektiğinde kayıt tutması görevini yüklemişti (Köstüklü, 1988, s. 264). Bu yüzden imam tıpkı muhtar gibi hem Ankara hükümeti tarafından İrşad Heyetlerince hem de işgalci Yunan kuvvetlerince halk üzerine seferberliği temin maksatlı vasıta kılınır.

Böylelikle muhtar ve imam gibi yerel idareciler, halkı seferberliğe mobilize etmenin önemli vasıtalarındandır. Halk da onları devletin birer mikro temsilcisi olarak görür. Ancak bu durum çeşitli zamanlarda bazı sorunları gündeme getirmiştir. Apak, böyle bir durumdan veryansın etmiştir: "*Kendi millettaşlarını ve asker arkadaşlarını kasabada bir geceden fazla kalmasına razı olmayan ve onlara derhal çekip defolmalarını tavsiye eden bazı yerlerin Şube Reisi ve Belediye reisleri var. Sakarya'ya doğru yapılan ricatta perişan olarak çekilen subay ve memur ailelerin bir gece bile köylerde yatmasına izin vermeyen köyler var*" (Apak, 1988, s. 90). Bekir Sami Bey, Salihli'de halkı gönüllü birliğe katılmaya ikna edememelerinin sebebi olarak kaymakamı gösterir (Gürler, 1994, s. 107). Benzer bir örnekte Uşak'tan Nuri Çalık'a göre, Belediye reisi Hulusi Acemoğlu sadece şahıs menfaatine hizmet etmektedir (BTMP, 13. Klasör, Uşak, Merkez, Nuri Çalık'ın anlatısı, s. 3). Şaban-zade Mustafa ise, belediye reisini halkın namusunu korumamakla suçlayıp dilekçe vererek şikâyetinde bulunmuştur. Kendisi askerdeyken belediye reisinin oğluyla evlendirilen nişanlısını koruyacak ne hükümet ne devlet kimse yoktur (BOA, DH. İ. UM. 19/3/1/092). Şaban-zade Mustafa'nın devlete isyan ederken kullandığı dil ağırdır. Eşkıyalık böylesine kol

gezerken hükümet halkın “ağzına bal çalıp” kız alıp vererek düğünler yapmaktadır. “İlaç hastanın, zehir yılanın hakkıdır” diyerek isyan ettiği devletten birçok defa yardım talep eder.

Sonuç

Millî Mücadele yıllarında, savaştan yeni çıkan halkın topyekûn seferberlik tasavvuruna bakıldığında çıplak gözle görülmeyen zihin müktesebatı ve halkın Millî Mücadeleye olan fikri orandaki bağlılığı, o dönem insanının hikâyesinin aslında birer tipoloji değil tamamen ferdi kaygılarla hareket eden mikro hikâyelerden oluştuğu gözlemlenir. Bu makale, sıradan insanın seferberlik tasavvurunu gözlemlemiş bu tasavvuru, kişinin devletle özdeşleştirebildiği muhtar ve imam gibi devletin yerel temsilcileri üzerinden ele almıştır. Buna göre gönüllük ve rıza kadar ikna, direnç ve direnişi de yaratan süreç, oldukça tereddüt içermektedir. Herkesin kolayca “eylem adamına” dönüşmediği bu savaşta da tıpkı diğer savaşlarda olduğu gibi yeni kavramlar ortaya çıkmıştır.

Ferdin dramının toplumsal dramla iç içe geçmesiyle şu an için karışık olmayan sınırlar, o dönemde oldukça karışık ve tehlikeliydi. Doğrudan iktidar boşluğundan yararlanan bu tip durumlar, halkın düşmana olan temayülünü de zorluyordu. İçinde bulunduğu durumu “*ha! deyinca kavrayamayan*” herkes gibi muhtar ve imam da bazen kendi canını koruma gayesiyle bazen de halk için bir başka şimdinin “yanlışına” kolaylıkla düşebilirdi. Bir bakıma inanç ya da direnç, şans eseri *es kaza bir kurşun gibi* içinde bulunduğu köy ve mahalle gibi kolektif mekânlarla çevresindeki insanların bilincine sirayet edebilirdi. Rahmi Apak, bu durumlar için “muhitin psikolojisi” terimini kullanır. Yani o gün hükümet, yönetici, komutan ya da daha mikro olarak muhtar, imam, ağa gibi yerel yöneticilerin içinde bulunduğu hâkim hava neyse bu zihniyet, sirayet yoluyla çevreye yayılır. Gün gün çok değişken vaziyetteki bu durum, Millî Mücadeleyi besleyen çelişmeleri ve halkın trajik tereddüdünü oluşturur.

Gerek Ankara hükümetinin seferberlik çabalarının merkezinde olması, gerek Yunan işgalcilerinin yerel halk üzerindeki nüfuzunu fark etmesi gerekse de çetecilerin “tanınırlığıyla” olan mücadelesi muhtar ve imam gibi yerel görevlileri etkilemiş ve *ev cephesinin* merkezine onları koymuştur. *Halife postundan* sayılan ve fiiliyatta savaşa halkı kanalize etmesi gereken muhtar ve *ev cephesinin* manevi önderi olan imam, *muhitin psikolojisinin* belirleyici unsurudur. Onların tereddütleri ve zaman içerisinde gelişen inançları ise köy ve kasabaya sirayet yoluyla yayılmış ve Millî Mücadelenin *ev cephesini* oluşturmuştur. Bu makalede muhtar ve imamın Ankara hükümetinden aldığı destekle halkı seferberliğe ikna etmeleri ama aynı zamanda kendileri avcıyken av konumuna düşmeleri, Yunan işgalcilerinin kendilerinin halk üzerindeki nüfuzlarını fark ettikten sonraki davranış ve tehdit biçimleri, eziyetleri, aynı anda çetecilerle olan mücadeleleri ve tüm bunlara rağmen kendi can korkusu ve görev bilinciyle düştükleri buhrandan sağ çıkabilmek için giriştikleri mücadelenin ya da içine düştükleri *dehlizlerin* köy meydanında temsil edilen hikâyesi, başta birebir o günleri yaşayan sıradan insanların sözlü tarih anlatıları olmak üzere, edebiyat ve psikoloji temelli incelenmeye çalışılmıştır.

Bu makale, her ne kadar mikro bir çalışma olsa da köy ve mahallelerde hizmet eden muhtar ve imam gibi yerel görevlileri ele alırken onların ulusal bilince katkısı ve tahrifatını *muhitin psikolojisi* üzerinden açıklar. Böylelikle sıradan insanı sıradanlıktan kurtaran hayatta kalma güdüsü, değişim, çelişki, mahcubiyet ve mağduriyet gibi gündelik sorunların üstesinden onun içini oyararak gelen, mücadeleye katkı sağlayan ya da bedelini ödemek zorunda kalan bu unsurlara bakış, Millî Mücadele yıllarının hikâyesine yeni ve daha derin perspektifle bakma imkânı verir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

Açık Söz gazetesi, 29 Ağustos 1921.

Adıvar, H. E. (2007). *Vurun kahpeye*. Can Yayınları.

Afyonkarahisar Başkomutan Tarihi Millî Park Müdürlüğü (BTMP), Afyonkarahisar Zafer Müzesi Arşivi, Türk Kara Kuvvetleri Yurtiçi Batı Bölge Komutanlığı 25 Ocak 1982 günü Mahmut Boğuşlu imzalı ve 3305- 82/81 sayılı “1919-1922 Yılları Arasında Köy ve Kasabalarda Yaşayan ve Yaşatılan Anılar” başlıklı ilgi yazısına göre hazırlanan:

1. Klasör, Afyonkarahisar, Merkez.
  3. Klasör, Afyonkarahisar, Şuhut.
  4. Klasör, Afyonkarahisar, Bolvadin.
  5. Klasör, Afyonkarahisar, Sultandağı.
  6. Klasör, Afyonkarahisar, Çay.
  7. Klasör, Afyonkarahisar, Sandıklı.
  8. Klasör, Afyonkarahisar, Emirdağ.
  9. Klasör, Afyonkarahisar, Sincanlı (Sinanpaşa).
  10. Klasör, Afyonkarahisar, İhsaniye 1.
  11. Klasör, Afyonkarahisar, İhsaniye 2.
  12. Klasör, Uşak, Merkez ve Köyleri.
  13. Klasör, Uşak, Karahallı ve Sivasslı.
  14. Klasör, Uşak, Banaz, Eşme ve Ulubey.
  15. Klasör, Kütahya ve İlçeleri.
  16. Klasör, Eskişehir ve İlçeleri.
- Akbaş, R. (Hazırlayan). (2011). *Söğütlü Jandarma Onbaşı Ali'nin Millî Mücadele anıları*. Yeditepe Yayınları.
- Akyılmaz, A. (2006). “Muhtar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 31. TDV Yayınları.
- Apak, R. (1990). *İstiklal Savaşında Garp Cephesi nasıl kuruldu?* TTK.
- Apak, R. (1988). *Yetmişlik bir subayın hatırları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Araz, Y. (2017). *16. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına Osmanlı toplumunda çocuk olmak*. Kitap Yayınevi.
- ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi), İSH, Kutu: 1328, Gömlek: 1, Belge: 1ct.
- Babuş, F. (2013). *Savaş yıllarından anılar*. Ozan Yayıncılık.
- Beşikçi, M. (2016). Askeri odernleşme, askeri disiplin ve din: Düzenli kitle orduları çağında Osmanlı Ordusu'nda tabur imamı. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 1(1), 1-33.
- Beydilli, K. (2000). Osmanlı Devleti'nde imamlık. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (Cilt 22)* içinde (ss. 181-186). TDV Yayınları.
- Beydilli, K. (2001). *Osmanlı döneminde imamlar ve bir imamın günlüğü*. Tarih ve Tabiat Vakfı Basımevi.
- Böke, P. (2006). *İzmir 1919-1922 tanıklıklar*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Buğra, T. (1986). *Küçük ağa*. Ötüken Yayınları.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA): Diyanet İşleri Reisliği, 7-63-34; Diyanet İşleri Reisliği, 7-63-38; Diyanet İşleri Reisliği, 7-64-13, Kararlar Daire Başkanlığı 3/29/12.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): DH. ŞFR. 97/218; DH. ŞFR. 615/95; DH. ŞFR. 622/77; DH. ŞFR. 626/128; DH. EUM. AYŞ. 1/10; DH. EUM. AYŞ. 6/40; DH.EUM. AYŞ. 13/65; DH.EUM. AYŞ. 13/80; DH. EUM. AYŞ. 18/35; DH. EUM. AYŞ. 23/18; DH. EUM. AYŞ. 48/45; DH. EUM. AYŞ. 48/49; DH. EUM. AYŞ. 49/74; DH. EUM. AYŞ. 50/33; DH. EUM. AYŞ. 54/56; DH. EUM. AYŞ. 55/90; DH. EUM. AYŞ. 57/79; DH. EUM. AYŞ. 75/87; DH. EUM. 2.Şb. 72/58; DH. EUM. KLH 4/33; DH. HMS. 3/2; DH. İ. UM. 19/3/1/092; DH. İ. UM. 20/12; DH. İ. UM. 20/14; DH. KMS. 55/49; 56/378/11; Hariciye SYS. 34/54/6; HR. UHM. 205/49; ŞD. 50/16; ŞD. 50/21; ŞD. 2252 – 21; YB. 021 116/437; YB. 021 116/480; YB. 021 117/307; YB. 021 117/454.
- Çadırcı, M. (1970). Türkiye'de muhtarlık teşkilatı. *Bellekten*, 34(135), 409-420.
- Doğan, F. (2000). *Millî Mücadele hatıralarım*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Duben, A. ve Behar, C. (2014). *İstanbul haneleri: Evlilik, aile ve doğurganlık 1880-1940* (N. Mert, Çev.). Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Elcezire İstiklal Mahkemesi kararlar ve mahkeme zabıtları* (2015). Cilt III, TBMM Başkanlığı Adına Yayınlayan: İrfan Neziroğlu, TBMM Kütüphane Ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları.
- Eliçin, B. (1978). *Onlar savaşırken*. Okar Yayınları.
- Er, T. (1986). *Kemal Tahir'in altı romanının halkbilimsel açıdan değerlendirilmesi*. Feryal Matbaacılık.

- Ergenç, Ö. (1984). Osmanlı şehrindeki Mahalle'nin işlev ve nitelikleri üzerine. *Osmanlı Araştırmaları*, 4, 69-78.
- Eskişehir İstiklal Mahkemesi kararlar ve mahkeme zabıtları* (2015). Cilt IV, TBMM Başkanlığı Adına Yayınlayan: İrfan Neziroğlu, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları.
- Görkem, İ. (1977). Küçük ağa Ankara'da. *Hisar Dergisi*, 157, 15-17.
- Gürler, H. (1994). *Kurtuluş savaşında Albay Bekir Sami Günsav (Mayıs-Haziran 1919)*. Genelkurmay Basımevi.
- Kandemir, F. (1964). *Millî Mücadele başlangıcında Mustafa Kemal arkadaşları ve karşıındakiler*. Ercan Matbaası.
- Kansu, M. M. (2019). *Erzurum'dan ölümüne kadar Atatürk'le beraber* (Cilt 1). TTK.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2012). *Hikâyeler*. İletişim Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2014). *Yaban*. İletişim Yayınları.
- Kastamonu İstiklal Mahkemesi*. (2023). Cilt 11/1, TBMM Başkanlığı Adına Yayınlayan: Mehmet Ali Kumbuzoğlu, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları.
- Köstüklü, N. (1988). Millî Mücadele de Keçiörlü. *Atatürk Yolu Dergisi*, 1(2), 257-280.
- Kodaman, B. ve Tızlak, F. (2006). *Bir kalpaklıının Millî Mücadele günlüğü*. Süleyman Demirel Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Metin, B. (2021). Tanıkların hatıralarına göre Millî Mücadele yıllarında Kütahya. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 67, 205-221.
- Orga, İ. (2006). *Bir Türk ailesinin öyküsü*. Everest Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2018). *Osmanlı toplumunda aile*. Timaş Yayınları.
- Peker, N. (1955). *İstiklal Savaşı resim ve vesikalarla İnebolu, Kastamonu ve havalisi deniz ve kara harekâtı*. Gün Basımevi.
- Selek, S. (1987). *Anadolu ihtilali*. Kastaş Yayınları.
- Tahir, K. (1999). *Köyün kamburu*. Adam Yayıncılık.
- Tahir, K. (1999). *Yorgun savaşçı*. Tekin Yayınevi.
- Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE). 3. Cilt, 59/54.
- Toker, M. (2017). *Dönemin tanıklarından Millî Mücadele hatıraları*. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Şinasi. (2008). *Şair evlenmesi*. Anonim Yayınları.
- Yaşayanlar, İ. (Yay. haz.). (2022). *Bursa'da Yunan işgalinin bilançosu: Menhubat Komisyonu'nun Bursa tutanakları*. Bursa Büyükşehir Belediyesi.
- Yavuz, E. (2015). Türkiye'de köy imamlarının sorunları: Pınarbaşı örneği [Doktora Tezi]. Erciyes Üniversitesi, Kayseri.